

για τα «τελευταία σχεδιάσματα» του Σολωμού εδημοσίευσε και ο Λ. Πολίτης. Υπογραμμίζει, ανάμεσα σε άλλα, και τη συχνότητα των λέξεων «μυστήριο, απόκρυφο, μυστικό» στα τελευταία σχεδιάσματα (ιταλ. *mistero, arcano, mistico*). Κατά τον Πολίτη ο ποιητής φαίνεται «σά να έχει περάσει πέρ' από τα σύνορα της γνώσης» και προσπαθεί με τη διαίσθηση να βρεί τη λύση των προβλημάτων-του, την αλήθεια¹²⁰.

22¹ Η ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Σοβαρό πλήγμα για την υπόσταση του Σολωμού στάθηκε η πρώτη εγκεφαλική συμφορήση που παθαίνει το 1851. Του λοιπού τίποτα δέ θα μπορέσει να συμπληρώσει από το αρχινισμένο έργο-του. Θα μείνει αποσπασματικό¹.

Η έκδοση του Πολυλά, όταν κυκλοφόρησε το 1859, είναι βέβαιο ότι απογοήτευσε. Δέ σώζονταν σημαντικά έργα του ποιητή. Έγιναν υποθέσεις για κλοπή ή εξαφάνιση, όμως βέβαιο πρέπει να θεωρηθεί ότι τίποτα δέ χάθηκε. Δέν αποκλείεται όμως ο ποιητής σε ώρες ολιγοφυχίας να κατάστρεψε χειρόγραφα έργων-του που δέν τον ικανοποιούσαν. Από τα μακρότερα ποιήματά-του μας σώθηκαν τελειωμένα ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» και το «Λυρικό ποίημα εις το θάνατο του Λόρδ Μπάουρον». Ποιά είναι η εξήγηση της αποσπασματικότητας των έργων του;¹

Η ερμηνεία του Πολυλά ότι πολύ γρήγορα ο Σολωμός ξεπερνούσε καλλιτεχνικώς τα αρχινισμένα έργα του μπορεί να ισχύσει, νομίζω, μόνο για το «Λάμπρο». Από τις άλλες ερμηνείες που δόθηκαν οι κοινωνικο-ιστορικές αναζητούν τα αίτια στην κοινωνικο-ιστορική στιγμή· άλλες καταφεύγουν στη βαθύτερη ψυχική υπόσταση του ποιητή· άλλες ανάγουν τα αίτια σε λόγους καλλιτεχνικούς. Σημειώνω πάντως ότι πολλοί μελετητές προτείνουν ερμηνείες που ανάγονται σε περισσότερες κατηγορίες. Πράγματι ο ποιητής στάθηκε πολύ ανώτερος από την εποχή και το περιβάλλον-του. Από το άλλο μέρος δέ θρήκε ουσιαστική λογοτεχνική παράδοση για να την ακολουθήσει και να την προαγά-

γει· ήταν υποχρεωμένος να δημιουργήσει από το μηδέν.

Παράλληλα από το Σολωμό έλειπε κάποια απαραίτητη υπομονή και επιμονή στις επιδιώξεις-του. Ο ψυχικός-του κόσμος δύσκολα μπορούσε να ικανοποιηθεί από τα δημιουργήματα της τέχνης-του. Κατά την παρατήρηση του Παλαμά¹²¹, ο Σολωμός πρώτα «άδραχγε τη θεωρία» κ' ύστερα προχωρούσε στο «πλάσιμο»· κι' αυτό δυσκόλευε την εργασία-του. Ακόμη υποστηρίχτηκε¹²² ότι η δημιουργική-του δύναμη ήταν κατώτερη από τη φιλοδοξία-του. Μιά άλλη άποψη¹²³ δέχεται ότι «συμπύκνωσε την έμπνευσή-του γύρω απο ορισμένα λυρικά σημεία, αυτά που ονομάζομε αποσπάσματα».

Ένα πάντως είναι βέβαιο, νομίζω: ότι η αποσπασματικότητα είναι θεληματική ή τουλάχιστον ανεκτή από τον ίδιο το Σολωμό. Ότι όμως ούτε τα αποσπάσματα μας δίνονται πάντοτε σε «τελειωμένη» μορφή οφείλεται στην ιδιοσυγκρασία-του. Φαίνεται εξάλλου ότι ο Σολωμός έχοντας μία αδυναμία στη σύνθεση δέν ήταν πλασμένος για τα «μεγάλα» έργα. Δέν πρέπει όμως να παραβλέψομε και το γεγονός ότι η χρήση οργάνου που δέν είχε αρκετά δοκιμαστεί στην πνευματική ζωή του έθνους δέ στάθηκε μικρό εμπόδιο στην προσπάθειά-του. Ας προστεθεί και η άποψη του Μπάμπη Κλάρα¹²⁴ ότι «ακόμη και από τον ίδιο τον εαυτό-του δέν μπόρεσε ίσως να λυτρωθεί ολότελα ο Σολωμός». Σ' αυτό το γεγονός ο μελετητής νομίζει ότι «βρίσκεται και η βασική αιτία του ανακεραίωτου και της αποσπασματικότητας του έργου-του».¹ Ο Καραβίας πάλι¹²⁵ αποδίδει το ανολοκλήρωτο του έργου και την «κατατεμάχιση» της συνθετικής-του ικανότητας στην άσχημη επίδραση που δέχτηκε από τη «μικρή ζωή» και το στενό περιβάλλον, καθώς και από την «πνιχτική ατμόσφαιρα μιάς πιό μικρής κοινωνίας». Σε ιδιαίτερη μελέτη-του απασχόλησε το Μηνά Δημάκη «το αποσπασματικό έργο του Σολωμού»¹²⁶. Σύμφωνα με τις απόψεις του ο ποιητής δέν ήταν ούτε σκηνός, ούτε αφίκορος. «Επιχειρούσε τα δυσκολότερα και έφθανε ως εκεί που μπορούσε να φθάσει». Ο Σολωμός «εξακολουθεί να εργάζεται και αφού αντιμετώπισε το ανέφικτο στα ελληνικά-του ποιήματα, ξαναγυρίζει στην αρχική αφετη-

ρία-του, στα ιταλικά ποιήματα, που δέν του δημιουργούν, αυτά, συντριπτικά προβλήματα». Ὅπωςδήποτε ο Σολωμός απλῶς προσέγγισε το ιδανικό-του. Ὅμως ο «ακέριος» ποιητής εἶναι ἀνάγκη να «ολοκληρώσει ἕνα κόσμο αρχιτεκτονημένο, μαθηματικά διαρθρωμένο. Ἐφτάσε στο τρίτο σχέδιασμα των «Ελευθέρων Πολιορκημένων» κι αυτό «παράμεινε κάτι το ἀξεπέραστο για τον ἴδιο το Σολωμό»¹²⁷. Κατὰ το Γιάννη Χατζίνη¹²⁸ το περιβάλλον παρέσυρε το Σολωμό να νομίζει ὅτι θα μπορούσε να γίνει ο μέγας ἐπικός ποιητής, ἐνῶ στην ουσία ἦταν μιὰ «βαθιά λυρική φύση», που «ὄσο πάλευε να προσεγγίσει τον αφηγηματικό ρεαλισμό του ἔθνους τόσο βάραινε στον ἀπύθμενο υποκειμενισμό της ψυχῆς-του». (Μὰς ἀφησε «ἀξιοθαύμαστα συντρίμματα» ἀπὸ την ἀντίσταση που πρόβαλε ἡ φύση-του ἡ ἴδια μπροστά στις προθέσεις-του. Οἱ «Ελευθεροὶ Πολιορκημένοι», ο «Κρητικός», ο «Πόρφυρας» εἶναι ἀξιοθαύμαστες λυρικές κραυγές, που ἔμειναν ἀπὸ την προσπάθειά-του, ἐνῶ ἡ πρόθεσή-του ἦταν να χρησιμοποιήσει το μουσικό και το λυρικό στοιχείο κατὰ ἁρμονικό τρόπο για μιὰ μεγάλη υπερεθνική σύνθεση. Πάντως βέβαιο εἶναι ὅτι ἀληθινὴ δραματικότητα κρύβει ἡ ἀγωνία-του για την τελείωση του ποιητικού-του ἔργου¹²⁹.)

23. Ἡ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ — Ἡ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ἜΡΓΟΥ

Στο Σολωμό βρίσκουν¹³⁰ την πλαστικότητα του κλασικού, ἀλλὰ και το μουσικό στοιχείο του ρομαντικού. Ἀπὸ την ἐποχή του «Κρητικού» και πέρα ἡ τέχνη-του γίνεται ουσιαστικά ἀντικειμενική με συχνά ἐπικό και δραματικό τόνο («εἶδος μεικτό, ἀλλὰ νόμιμο»). Ἰδανιστής και μεταφυσικός, εἶχε τὴ δύναμη με μέσα ἀντιλογικά να ἐκφράζει τον ἐσώτερο ψυχικό και πνευματικό-του κόσμο. Ο Σολωμός στην ουσία ἀναζητούσε με το «μεικτό»-του εἶδος μιὰ θέση ἐνδιάμεση ἀνάμεσα στον ἰταλικὸ ρομαντισμὸ με τις κλασικιστικές-του τάσεις και τον κλασικισμὸ των καθιερωμένων Ἰταλῶν ποιητῶν της ἐποχῆς-του θέση που του την υπαγόρευε ἡ προσωπική-του ἰδιοσυγκρασία, ἐνισχυμένη με τα διδάγματα του γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἀποπνευματώνοντας την ὕλη με την ἐπιμέλεια

της μορφῆς συγγενεῦει με το νόημα της ἀδολῆς ποίησης, ὅπως υποστήριξαν ορισμένοι μελετητές-του¹³¹. Ἐνα πάντως εἶναι βέβαιο ὅτι ἤξερε να μεταβάλλει το πάθος σε ἦθος ἀκολουθώντας το κλασικὸ παράδειγμα, καθὼς ἤδη διαπιστώθηκε¹³².

Ο Σολωμός, μολοντὶ θύμα τάσεων της ἐποχῆς-του, που δέ συμμιδάζονταν με τὴ δική-του ἰδιοσυγκρασία, μένει ποιητῆς με λυρικές πραγματώσεις ἐκπληκτικές, ἰδίως μέσα στα ἐλληνικά πλαίσια. Ἀναντίρρητη εἶναι και ἡ ἐλληνικότητα της ποίησής-του. Καὶ ἡ μετάδασή-του ἀπὸ το ἐλληνικὸ στο γενικὸ ἀνθρώπινο γινόταν με σχέδιο προκαθορισμένο. Ἐνα πάντως εἶναι βέβαιο: ὅτι ο Σολωμός ἔδωσε στο νέο Ἑλληνισμὸ ποιητικά πρότυπα για τὴ δημιουργία σημαντικῆς νεοελληνικῆς τέχνης. Διδακτικὸς για μὰς πάντοτε εἶναι ο ἀσυμιδιδαστος τρόπος που ἀντίκριζε τα προβλήματα της τέχνης, ἡ ἐπιδίωξη της ἀψογῆς μορφῆς. Ο Σολωμός δοθεὶ το λογοτέχνη που τον προσεγγίζει να συνειδητοποιήσει τα καλλιτεχνικά-του προβλήματα, προϋπόθεση για τὴ δημιουργία μιᾶς ἀνώτερης τέχνης.)

24. Ο ΣΟΛΩΜΟΣ ΩΣ ἈΝΘΡΩΠΟΣ

Ο Σολωμός ἦταν ἰδεαλιστῆς και θρησκευτικὸς νευρικός και ευαίσθητος ἐγωιστῆς ἐσωτερικός και καλλιτεχνική φύση. Ἀγαπούσε τὴ μοναξιά ὄχι τόσο ἀπὸ μισανθρωπία, ἀλλὰ γιατί ἐπιδίωκε να ἐπικοινωνεῖ με το ἰδανικό-του και να μπορεί να ἐκφράζει το βαθύτερο εαυτό-του. Χαρακτηριστικὰ ἀκόμη της μονοκόμματης ἰδιοσυγκρασίας-του ἦταν ἡ εὐκρίνεια και ο αὐθορμητισμός-του. Ἀλτρουιστῆς και γενναῖος, δέν ἦταν περίφημος διαχειριστῆς της περιουσίας-του. Ἡ ἀδυναμία προσαρμογῆς που εἶχε ἐτόνωνε τον ἰδιότροπο χαρακτήρα-του. Πεισματάρης και καμιά φορά δηκτικός, ἀλλὰ και ἀξιοπρεπῆς και ἀγέρωχος, καθὼς εἶχε συναίσθηση της προσωπικότητάς-του. Ωραιοπαθῆς και ευαίσθητος στη φύση, ἰσως ὄχι πολὺ ἐργατικός. Στο δάθος ο Σολωμός εἶχε ἀγνή και ἀθάνατη ψυχὴ, που συχνὰ ἐβρίσκει τον τρόπο να ἐκδηλωθεῖ. Ὅμως δέν μπόρεσε να ολοκληρώσει τὴν προσωπικότητά-του. Ἀδυναμίες ψυχικές και σκιερὰ σημεῖα στο χαρακτήρα-του θάμπωναν τὴν ὅλη-του προσωπικότητα

τα¹³³. Στο ἠθικό μεγαλείο που διαπερνά το ἔργο-του διοχετεύτηκε ἡ προσπάθειά-του για ατομικὴ λύτρωση. Ἰσχύουν ἀσφαλῶς καὶ για τὸν εαυτό-του, καθὼς ἔγραψε ὁ Π. Καραβίας¹³⁴, ὅσα ὁ Σολωμὸς εἶπε για τὸ χαρακτήρα του Οὔγου Φόσκολο: «Με τὸ χαρακτήρα-του καὶ με τὰ ὀρμητικά-του πάθη, τόσο μακριὰ ὅλα-τους ἀπὸ τοὺς πατημένους δρόμους, δὲ στάθηκε εὐτυχημένος, κι' αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος που τὸν ἔκαμε νὰ γράφει: Ἀντίμαχος στὸν κόσμιο, ἀντίμαχα τὰ πράγματα σ' ἐμένα»¹³⁵.

Ενδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες που μας δίνουν φίλοι-του για ὀρισμένα ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά του. Καὶ πρῶτα - πρῶτα σημασία ἔχει ἡ παρατήρηση του στενότατου φίλου του Σολωμοῦ, του Νικόλαου Μάντζαρου, ὅτι κανεὶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ περηφανευτεῖ πῶς ξέρει κατὰ βάθος τὴν «εσωτερικότητα» του ποιητῆ. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἡ μαρτυρία του Tommaseo¹³⁶ ὅτι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρθηκε ὁ Σολωμὸς νὰ μὴν καταδικαστεῖ σὲ θάνατο Ἰταλὸς που σκότωσε Ἕλληνα σὲ συμπλοκὴ για θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ που τὴν καταδίκη-του ζητούσε σύσσωμος ὁ λαὸς τῆς Κέρκυρας. Σὲ μελέτη πάλι του Ἰταλοῦ ποιητῆ Giuseppe Regaldi γίνεται λόγος για τοὺς κομψοὺς τρόπους του Σολωμοῦ, τὴ σαφήνεια καὶ τὴν καλλιέπεια του λόγου-του. Στὸν Ἰούλιο Τυπάλδο χρωστοῦμε τὴν πληροφορία για τὸ «τεχνικότερο στόμα» του ποιητῆ, για τὴν «καθαρότατη προφορά»-του, για τὴν «αρμονικότερη ἐκφώνηση». Ὁ φίλος-του Βράιλας Ἀρμένης ἰδιαίτερα ἐγκωμιάσε τὸ κάλλος του ποιητῆ, τὴν κομψὴ συμπεριφορά-του, τὴ γλυκύτητα τῆς φωνῆς-του, τὴν οὐδέρκεια καὶ τὴ φιλανθρωπία-του. Ὅλ' αὐτὰ ἰδιαίτερα τὰ ἐτόνισε στὸ μάθημα που του ἀφιέρωσε στὴν «Ἰόνιον Ἀκαδημία» (23 Φεβρ. 1857) με ἀφορμὴ τὸ θάνατό-του¹³⁷. Εἰκόνα του Σολωμοῦ μας δίνει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ζακύνθου Νικόλαος Κατραμῆς¹³⁸, καθὼς ὁ ποιητῆς μιλεῖ κάποτε για τὴν Ελλάδα καὶ γίνεται ζωντανὰ ἐκφραστικὸς των ἐθνικῶν-του αἰσθημάτων.

25. ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ὁ Σολωμὸς ἔπαθε μιά πρώτη ἐγκεφαλικὴ συμφύρρηση τὸ φθινόπωρὸ του 1851. Ἀπὸ τό-

τε δὲν του ἀρέσει παρά ἡ συντροφιά των πιὸ στενῶν φίλων-του. Γίνεται εὐερέθιστος. Διακόπτει τὶς σχέσεις-του καὶ με τὸν Πολυλά ἀκόμη χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἰδιαίτερος λόγος. Ἡ ζωὴ-του εἶναι ψυχικὰ ἀνώμαλη. Ὁ ποιητῆς δὲν ἔχει καμιά ἐπιθυμία νὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Προσβάλλεται ἀπὸ νέα συμφύρρηση τὴν ἀνοίξη του 1854. Κατὰ τὴ μαρτυρία του Πολυλά, που τότε συμφιλιώνεται μαζί του, τὴν εποχὴ αὐτὴ «πρόσ-τρεχε εἰς τὰ δυνατὰ πιστὰ καὶ αὐτὴ ἡ κατάχρηση βέβαια αὐξήσε τὴ δύναμη του πάθους. Πολλὲς φορές, συνεχίζει ὁ Πολυλάς, εἰς τὴ μέση τῆς θαυμαστῆς ομιλίας-του εφαινετο ὅτι τὸν ἐπλάκωνε ἕνας φοβερὸς στοχασμὸς καὶ ἐνῶ εἶχε ἀκόμη ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς υγείας, συχνὰ ἔλεγε πρὸς τοὺς φίλους-του: Γλήγορα θὰ σὰς ἀφήσω».

Τὸ μοιραῖο πλησίαζε. Ὁ Σολωμὸς κάνει καθημερινοὺς περιπάτους. Τὸ Νοέμβριο του 1856 παθαίνει νέα, σοβαρὴ τῶρα, ἐγκεφαλικὴ συμφύρρηση. Δὲ θγαίνει πιά σὲ περίπατο. Μελετὰ θρησκευτικὰ κείμενα που ἰδιαίτερα τὸν εὐχαριστοῦν. Ὁ θάνατος τὸν βρίσκει στὶς 9/21 Φεβρουαρίου 1857. Κοντά-του βρέθηκαν ὁ Μαρκοράς, ὁ Κουαρτάνος καὶ ὁ Βαλαωρίτης. Με ἀπόφαση τῆς τοπικῆς ἀρχῆς ὀρίζεται δημόσιο πένθος. Του γίνεται ἐπιθλητικὴ κηδεῖα. Ὁ Πολυλάς μας πληροφορεῖ ὅτι «δώδεκα νέοι αυτοκάλεστοι, ἄλλοι ἐγκάρδιοι φίλοι-του, ἄλλοι ἀπλῶς γνωριμοῖ-του εὐαστάσαν, διαδεχόμενοι τὴν πολυστέναχτη τιμὴ, τὸ φέρετρο κ' ἐκρατοῦσαν τὶς πτέρυγες του μαύρου νεκρικοῦ καλύμματος ἕξι σεβάσμιοι γέροντες». Στὴ Ζάκυνθο ὀργανώνεται μνημόσυνο στὶς 16 Φεβρουαρίου καὶ σὲ λίγες μέρες ἄλλο (23 Φεβρουαρίου). Δημοσιεύονται νεκρολογίες καὶ στὴν Κέρκυρα, δημοσιεύεται φυλλάδιο για τὸ θάνατό-του, γίνονται ἀναδημοσιεύσεις σὲ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες, καθὼς καὶ νεκρολογία του Γ. Τερτσέτη¹³⁹. Φίλοι-του, ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Μαρκοράς, ὁ Πολυλάς δημοσιεύουν ἐπιμνημόσυνα ποιήματα. Λίγους μῆνες ἀργότερα ὀργανώνεται στὴν Κέρκυρα ἔρανος για νὰ στηθεῖ προτομή-του, ὅμως ἡ προσπάθεια δὲν τελεσφόρησε¹⁴⁰.

26. ΕΠΙΒΙΩΣΗ

Τὸ ἐλληνικὸ κοινὸ του περασμένου αἰῶνα